

МОВНА Й МОВЛЕННЄВА ОСОБИСТІСТЬ: ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЙ

У статті йдеться про те, що розвиток лінгвістичної й лінгводидактичної думки останніх десятиліть ознаменовано активним вивченням людського фактора в мові й мовленні. Основна тенденція сучасної науки визначена антропоцентричністю, у результаті чого центральним об'єктом досліджень сучасного мовознавства й лінгводидактики став носій мови, людина-мовець. У науковій розвідці розглянуто погляди відомих лінгвістів та лінгводидактів щодо визначення термінів «мовна особистість», «мовленнєва особистість» і узагальнено результати проведеного дослідження.

Ключові слова: мова, мовлення, мовна особистість, мовленнєва особистість, лінгвісти, лінгводидакти.

В статье речь идет о том, что развитие лингвистической и лингводидактической мысли последние десятилетия ознаменовано активным изучением человеческого фактора в языке и речи. Основная тенденция современной науки определена антропоцентричностью, в результате чего центральным объектом исследований современного языковедения и лингводидактики стал носитель языка, человек говорящий. В научной работе рассмотрены взгляды известных лингвистов и лингводидактов относительно определения терминов «языковая личность», «речевая личность» и обобщены результаты проведенного исследования.

Ключевые слова: язык, речь, языковая личность, речевая личность, лингвисты, лингводидакты.

The article discusses the fact that the development of linguistic and linguistic-and-didactic views of recent years is marked by the active study of human factor in both language and speech. The general tendency of modern science is defined by anthropocentrism which causes a human-speaker to be the object of modern linguistic and linguistic-and-didactic researches. This investigation studies the opinions of famous linguists and linguist-and-didactists as for the definitions of terms “language personality” and “speech personality”. Also it summarizes the results of the research.

Key words: *language, speech, language personality, speech personality, linguists.*

Постановка проблеми. У динамічному й суперечливому світі початку ХХІ століття, ускладненні міжкультурних, міжособистісних відносин конкурентоспроможною є та людина, яка вільно орієнтується в інформаційному просторі, володіє комунікативними стратегіями й тактиками, здатна використовувати інформацію відповідно до своїх намірів, створювати власні творчі зразки мовлення для досягнення бажаного комунікативного результату.

Нас цікавить не людина загалом, а людина в мові. Мова розповідає нам про людину те, про що вона сама й не здогадується. В. Гумбольдт писав: «Вивчення мови не містить у собі кінцевої мети, а разом з іншими галузями слугує вищою й загальною метою пізнання людством самого себе і свого відношення до всього видимого й прихованого навколо [6]». Людина існує в мові, а мова виявляє себе тільки в мовленні й тільки через нього виконує своє головне, комунікативне, призначення. Звідси, мовлення – це форма існування мови, її втілення, реалізація.

На думку А. Богуш, успіх мовленнєвої діяльності, комунікації, її результативність залежить від особистості, від рівня розвитку її мовленнєвих умінь і навичок, від її культури мовлення і тих, з ким вона спілкується [1,

с. 13]. Для цього кожна людина, кожен індивід має бути мовною особистістю, а «проблеми мовної особистості – вічні [2, с. 9]».

Останні дослідження і публікації. З поняттям «мовна особистість» тісно пов'язане поняття «мовленнєва особистість», що знайшло відображення в працях І. Бодуена де Куртене, В. Виноградова, В. Гумбольдта, І. Зимньої, В. Карасика, Ю. Караулова, Т. Ушакової, Р. Якобсона. Так лінгвістика вийшла на дослідження людини, яка володіє мовою, на дослідження мовної та мовленнєвої особистості.

В українській лінгвістиці та лінгводидактиці проблема мовної та мовленнєвої особистостей також не нова. Їй приділяли увагу О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Донченко, С. Єрмоленко, Л. Мацько, С. Караман, С. Омельчук, Л. Паламар, М. Пентилюк, Т. Симоненко, І. Хом'як, О. Хорошковська, Г. Шелехова. Науковці розвивають ідеї формування мовної та мовленнєвої особистості у своїх наукових працях, підручниках і посібниках для різних ланок освіти. Однак, як зазначають самі дослідники, поняття «мовна особистість» і «мовленнєва особистість» і до сьогодні недостатньо повно визначені, що пов'язано зі складністю та багаторівневістю самої проблеми.

Мовна особистість розглядається з позицій філософії, психології, лінгвістики, психолінгвістики, лінгводидактики, прагматики, лінгвокультурології, когнітології, прагмалінгвістики, етнолінгвістики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики та інших антропоцентричних напрямів. Вивчення мовної та мовленнєвої особистостей на перехресті різних галузей наук зумовлює складність і неоднозначність підходів до визначення, структури, критеріїв і способів опису означених понять.

Мета статті – спробувати розібратися у дефініціях вищезазначених термінів у лінгвістичній та лінгводидактичній науках.

Лінгвістичні класифікації мовної особистості побудовані на відношенні особистості до мови.

Уперше до цієї проблеми звернувся німецький вчений Лео Вейсгербер, який розглядав мовну особистість через призму феномена рідної мови [7]. У російській лінгвістиці перші кроки в цій галузі зробив В. Виноградов у книзі «О языке художественной прозы». Він виробив два шляхи вивчення мовної особистості – особистість автора й особистість персонажа [5].

Г. Богін створив модель мовної особистості, у якій людина розглядається з погляду її готовності здійснювати мовні вчинки, створювати і сприймати тексти як продукти мовлення. На думку науковця, модель мовної особистості є структурою, що включає впорядкований перелік рівнів розвитку мовної особистості. За Г. Богіним таких рівнів п'ять:

Перший рівень – правильності, що передбачає дотримання правил певної мовної системи.

Другий рівень – інтеріоризації, на якому простежується «погана швидкість» передачі інформації, пов'язана з недостатньо ітеріоризованим планом мовленнєвого продукту, з недостатнім уявленням про кінцеве висловлювання.

Третій рівень – насиченості, припускає широке використання багатства мовних засобів.

Четвертий рівень – адекватного вибору. У цьому випадку предметом оцінок адекватності вибору одиниць мовного ланцюга буває, як правило, не текст, а одне речення.

П'ятий рівень – адекватного синтезу. Цей рівень розвитку мовної особистості включає досягнення й недоліки у продукуванні або в синтетичному сприйнятті тексту з усім складним комплексом властивих йому засобів комунікації предметного змісту й способів вираження духовного змісту особистості самого комуніканта [3].

У широкий науковий обіг це поняття ввів автор теорії російської мовної особистості Ю. Караулов. Науковець вважає, що мовна особистість – це людина, яка володіє здатністю створювати й сприймати тексти, що

різняться: а) ступенем структурно-мовної складності; б) глибиною й точністю відбиття дійсності; в) певною цільовою спрямованістю.

Ю. Караулов розробив рівневу модель мовної особистості з опорою на художній текст. Мовна особистість, на його думку, має три структурних рівні.

Перший рівень – нульовий (вербально-семантичний), що відбиває рівень оволодіння повсякденною мовою. Він представлений окремими словами, стандартними словосполученнями, простими формульними висловлюваннями. (На думку дослідників, саме цей рівень мовної особистості становить інтерес для методики, тому що він створює передумови становлення й функціонування особистості, є умовою засвоєння нею системи мовних засобів).

Другий рівень – тезаурусний (когнітивний), на якому відбувається актуалізація й ідентифікація релевантних знань і уявлень, властивих соціуму (мовній особистості) і таких, що створюють колективний і (або) індивідуальний когнітивний простір. Цей рівень припускає відбиття мовної моделі світу особистості, її тезаурусу, культури. (На думку автора, мовна особистість починається саме з цього рівня, оскільки на ньому виявляється можливим індивідуальний вибір, особистісні переваги. Цей рівень передбачає відображення мовної картини світу особистості, її тезаурусу, культури).

Третій – вищий рівень – мотиваційний (прагматичний). Він містить у собі виявлення й характеристику мотивів і цілей, що рухають розвитком мовної особистості [9, с. 53].

Модель мовної особистості за Ю. Карауловим у лінгвістичній науці стала класичною.

Українська дослідниця О. Тарасова проектує рівні Ю. Караулова на контексти структури комуніканта, зокрема: мікро-, макро- і метаконтекст. Під мікроконтекстом авторка розуміє конкретний комунікативний епізод, у якому конкретний мовець реалізує свою інтенцію щодо адресата.

Макроконтекст передбачає наявність інтегративних ознак мовця як представника певної культури або соціуму. Метаконтекст є найширшим і містить всю систему думок, знань та світогляду, у межах яких оперує адресант [19, с. 273].

Розглядаючи мовну особистість із позицій лінгвокультурології, В. Маслова виділяє в її структурі три рівні: ціннісний, культурологічний і особистісний: «рівнева модель мовної особистості відображає узагальнений тип особистості. Конкретних же мовних особистостей у певній культурі може бути дуже багато, вони відрізняються варіаціями значущості кожного рівня в складі особистості [13, с. 119]». Дослідниця подає таке трактування компонентів моделі мовної особистості.

Ціннісний, світоглядний компонент формується в процесі виховання людини й породжує систему життєвих змістів і принципів. Мова забезпечує початковий і глибинний погляди на світ. Крізь призму мови особистість засвоює духовні уявлення, що формують відображення світу й відбивають національний характер певної лінгвокультури. У процесі засвоєння цінностей певний мовний образ світу реалізується в комунікативній діяльності мовної особистості.

Культурологічний рівень, на думку В. Маслової, полягає в засвоєнні культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. При цьому мовна особистість засвоює культурні формули, правила мовного й немовного поводження, а також формує навички адекватного й ефективного впливу на партнера в комунікації.

Особистісний рівень відбиває глибинні індивідуальні характеристики конкретної особистості [Там же].

Концепція мовної особистості, запропонована В. Карасиком, базується на нерозривному зв'язку етнокультурних і соціокультурних витоків у людині, з одного боку, та індивідуальних особливостей – з іншого. Таким чином, під мовною особистістю В. Карасик розуміє особистість комунікативну – «узагальнений образ носія культурно-мовних і

комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, установок і поведінкових реакцій [8, с. 22]».

В. Красних визначає мовну особистість як таку, що «реалізує себе в мовленнєвій діяльності на основі сукупності певних знань та уявлень [11, с. 50–51]». (Дослідник, окрім мовної особистості розглядає ще й «людину-мовця», «мовленнєву особистість», «комунікативну особистість». Про це див. нижче).

На думку української дослідниці О. Селіванової, мовна особистість – «іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу [18, с. 370]».

Відомий сучасний лінгводидакт М. Пентилюк розглядає мовну особистість з позиції суб'єктно-суб'єктних стосунків учасників навчального процесу. За її словами «мовна особистість – людина, що володіє виражальними багатствами мови, продукує її в різних життєвих ситуаціях і шанує її, дбає про її збереження й розвиток, відтак учень упродовж навчання в школі повинен стати такою особистістю [15, с. 59]».

М. Пентилюк наголошує на тому, що розвиткові мовної особистості сприяють мотиви учіння (суспільно-політичні, професійно-ціннісні, соціального престижу, громадського обов'язку, комунікативні мотиви, утилітарні мотиви, мотиви тривожності, відповідальності). У цьому ключі мовну особистість необхідно розглядати з позицій теорії мовленнєвої діяльності, адже учень у процесі навчання опановує всі види мовленнєвої діяльності – аудіювання, читання, говоріння і письмо.

Як бачимо, запропонована трирівнева структура мовної особистості Ю. Караулова зазнала деяких змін. Однак основним критерієм побудови моделі мовної особистості й дотепер залишається принцип виокремлення мовних, когнітивних і комунікативних конструктів у структурі мовної особистості, вербалізованих у різних сферах комунікативної діяльності.

У процесі розвитку лінгвістики означена проблема обговорювалася неодноразово, що супроводжувалося ускладненням цього поняття.

Спершу мова йшла просто про людину, потім про модель мовець / слухач і, нарешті, про трирівневу модель мовної особистості.

О. Леонтьєв зазначав, що мовна особистість – це певний ідеал, досягнення якого (у т.ч. і в умовах загальноосвітньої школи) навряд чи видається можливим у повному обсязі, оскільки неможливо досягти й «повного оволодіння» мовою, у тому числі рідною. У зв'язку з цим рівень оволодіння рідною мовою не має верхньої межі; вірніше, ця межа лежить поза гранями наших педагогічних можливостей, десь у галузі індивідуальної стилістики художнього або ораторського мовлення. Однак, незважаючи на це, прийняття мовної особистості як вихідного концепту і її структурна організація дають можливість порушувати питання про рівні оволодіння мовою, що досягаються людиною в тих чи інших умовах соціального контексту життєдіяльності [12, с. 5].

Таким чином, дослідження мовної особистості неминуче «втягують» у сферу інтересів лінгвістів ті питання, які поєднують фахівців з різних галузей наук.

Соссюрівська дихотомія «мова–мовлення» не могла не спонукати дослідників до осмислення феномену мовної особистості на тлі диференційних ознак, що призвело до вирізнення поняття мовленнєвої особистості як об'єкта вивчення лінгводидактики та теорії мовленнєвої діяльності, що, на нашу думку, видається конче необхідним, хоча в одних роботах термін «мовленнєва особистість» розглядається як тотожний за значенням загальноприйнятому «мовна особистість», але більш точний за внутрішньою формою; у працях інших – з ним пов'язується тільки один з аспектів опису мовної особистості; в дослідженнях третіх – як окрема категорія.

Ми виходимо з того, що мовлення – це актуалізація мовних потенціалів мови. Мовлення персональне, у той час як мова імпресіональна; мовлення –

явище психофізіологічне, матеріальне і конкретне, у той час як мова – сутність психічна, ідеальна й абстрактна. Мова, на відміну від мовлення, не зазнає кризи: ті явища, що викликають найбільшу тривогу лінгвістів та лінгводидактів сьогодні, – факти винятково мовлення сучасної людини: абсолютне невміння оперувати ресурсами власної мови, актуалізація слів-паразитів, уживання стилістично зниженої лексики та ін. Саме тому ми поділяємо думку тих науковців, які вважають за доцільне розмежовувати поняття «мовна особистість» і «мовленнєва особистість», оскільки мовна особистість – статична; мовленнєва – така, що відображає колізії сучасного мовленнєвого середовища, характеризується більшою динамічністю й залежністю від ситуаційного контексту.

Російський мовознавець Ю. Прохоров стверджує, що «якщо мовна особистість – це парадигма мовленнєвих особистостей, то, навпаки, мовленнєва особистість – це мовна особистість у парадигмі реального спілкування, у діяльності. У цьому випадку мовленнєва особистість – набір елементів мовної особистості, реалізація яких пов'язана з усіма екстралінгвістичними й лінгвістичними характеристиками певної ситуації спілкування, її комунікативними цілями й завданнями, її темою, нормою й узусом, її етнокультурними, соціальними й психологічними параметрами [16, с. 58]».

Л. Клобукова розглядає мовленнєву особистість із позиції лінгводидактики і робить висновок про те, що «мовна особистість становить багатосарову й багатокомпонентну парадигму мовленнєвих особистостей, які диференціюються, з одного боку, з урахуванням різних рівнів мови, з іншого – з урахуванням основних видів мовної діяльності, із третього – з обліком тих тим, сфер і ситуацій, у межах яких відбувається мовне спілкування [10, с. 70]».

На її думку, мовна особистість – набір елементів мовленнєвої особистості, реалізація яких пов'язана з усіма екстралінгвістичними й лінгвістичними характеристиками певної ситуації спілкування: її

комунікативними цілями й завданнями, її темою, нормою й узусом, її етнокультурними, соціальними й психологічними параметрами.

Відомий сучасний український лінгводидакт М. Вашуленко подає таке визначення: «Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії; це той, хто привласнює мову, для кого мова є мовленням. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати [4, с. 11]».

В. Красних, окрім мовної особистості (див. вище) розглядає ще й такі компоненти: а) людина-мовець – особистість, однією із видів діяльності якої є мовленнєва; б) мовленнєва особистість – особистість, яка реалізує себе в комунікації, вибирає і здійснює ту чи іншу стратегію й тактику спілкування, репертуар засобів (лінгвістичних і екстралінгвістичних); в) комунікативна особистість – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, який реально діє в реальній комунікації [11, с. 44].

О. Пузирьов вважає, що людина спочатку отримує статус мовної особистості і стає носієм коду, наступний рівень – мовленнєва особистість, що забезпечує ефективне вербальне спілкування і верхній комунікативний рівень, як емоційна оболонка, що включає вербальні та невербальні компоненти. На думку науковця, враховуючи всезагальний, загальний, особливий і одиничний компоненти особистості, слід розрізняти «особистість розумову (точніше – мислячу), як всезагальне; мовну особистість (точніше – людину, яка володіє певною мовою) як загальне; особистість мовленнєву (людину, яка розмовляє) як особливе і особистість комунікативну (точніше – комунікуючу) як вияв одиничного [17, с. 25]». Саме особливе і одиничне складають унікальність і неповторність мовної особистості.

Висновки. Узагальюючи думки сучасних дослідників у галузі лінгвістики й лінгводидактики у своїх подальших наукових розвідках ми будемо послуговуватися термінами «мовна особистість» і «мовленнєва

особистість, дефініціюючи їх так: мовна особистість – це людина, вбудована в концептуальну систему мови, що дивиться на світ крізь «мовні окуляри» (об'єкт, сформований культурою мовлення); мовленнєва особистість людина, здатна говорити, досягати поставленої мети: виразно, доречно, долаючи бар'єри спілкування й уміло використовуючи контексти – лінгвістичний (вербальний), паралінгвістичний (голос, темп, інтонація), екстралінгвістичний (міміка, жести), проксемічний (організація простору, кінестетика), ситуаційний (актуалізація мовної особистості, суб'єктивний вибір мовних засобів у мовному поведженні).

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей (від народження до 7 років) : [монографія] / Богуш А.М. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2004. – 374 с.
2. Будагов Р.А. Человек и его язык / Будагов Р.А. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – 262 с.
3. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов / Богин Г.И. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та., 1984. – 254 с.
4. Вашуленко М.С. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання / М.С. Вашуленко // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 11–14.
5. Виноградов В.В. О языке художественной прозы : Избранные труды / Виноградов В.В. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию [Электронный ресурс] / Гумбольдт В. фон. ; пер. с нем. Г.В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 2000. – Режим доступа : <http://www.rulit.net/books/izbrannye-trudy-po-yazykoznaniiyu-read-213842-1.html>
7. Даниленко В.П. Языковая картина мира в теории Л. Вайсгербера / В.П. Даниленко // Филология и человек. – 2009. – №1. – С. 7–18.
8. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / Карасик В.И. – М. : ГНОЗИС, 2004. – 389 с.

9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Караулов Ю.Н. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
10. Клобукова Л.П. Структура языковой личности на разных этапах её формирования / Л.П. Клобукова // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – С. 70–77.
11. Красных В.В. Свой среди чужих: миф или реальность? / Красных В.В. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
12. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / Леонтьев А.А. – М. : Смысл, СПб : Лань, 2003. – 287 с.
13. Маслова В.А. Лингвокультурология : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Маслова В.А. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
14. Мурашов А.А. Личность и речь : Эпоха кризисов : [учеб. пособие] / Мурашов А.А. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2005. – 504 с.
15. Пентилюк М.І. Формування мовної особистості учня – важлива проблема сучасної лінгводидактики / М.І. Пентилюк // Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. статей. – К. : Ленвіт, 2011. – С. 57–63.
16. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Прохоров Ю.Е. – М. : КомКнига, 2006. – 328 с.
17. Пузырёв А.В. Опыты целостно-системных подходов к языковой и неязыковой реальности / Пузырёв А.В. – Пенза : ПГПУ имени В.Г. Белинского, 2002. – 163 с.
18. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Селіванова О.О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
19. Тарасова Е.В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е.В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 471. – С. 270–279.